

Валентина Мусій

**ПРО НАЦІОНАЛЬНО-КОНСОЛІДУЮЧУ ФУНКЦІЮ
МІФУ В ТВОРАХ О. СТОРОЖЕНКА**

(“Матусине Благословення” та “Марко Проклятий”)

Творчість Олекси Стороженка досі не знайшла належного її художньому значенню місця в літературознавстві. Як на наш погляд, головна причина цього полягає в тому, що дослідники, хоч і відзначали в його творах “нахил до характеротворення”, вправність в “імітації народної оповіді” та широку амплітуду “викладово-оповідних форм”, все ж таки відмовляли їм в “соціальной злободенності” [3, 20-21]. І справді, О. Стороженку, як і більшості романтиків, було властиве “некритичне ставлення до патріархальної застигlosti життя” [11, 309] та ілюзії про можливість згуртування суспільства на основі національної спорідненості. Адже ж недалеким був час, коли сформувалася українська нація. Але присутнє в творах письменника прагнення “з’ясувати приховану суть дійсності та надати їй концентрованого вигляду” [7, 88], їх морально-етичний пафос, відтворення особливостей народного світосприйняття демонструють велике значення його прози як для тогочасного, так і для сьогоdnішнього суспільства. Мета нашої статті — розглянути міфологічну основу “Марка Проклятого” та “Матусиноного Благословення” з точки зору її національно-консолідуючої функції.

Пафос творчості О. П. Стороженка носить перш за все етичний характер і полягає у вимозі моральної чистоти, запорукою якої визнавалися патріархальність, любов до свого народу та людяність. Особистість письменника сформувалася в першій третині XIX століття, і його ідеал склався в значній мірі під впливом дошевченківського романтизму, який “розробляючи проблему особистості в різноманітних зв’язках її із світом на матеріалі історичного минулого”, удержував “... започатковану просвітительським реалізмом увагу до

життя простої людини як естетичного й етичного об'єкта, мірила краси й моральності” [11, 309]. О. П. Стороженко вважав, що за його ідеалом стоїть національний характер українського народу.

Найяскравіший вияв українського національного характеру О. П. Стороженко бачив в народно-визвольній боротьбі проти панської Польщі. Зображення з романтичної точки зору народного життя, особливо часів середньовіччя, сприяло розвитку фантастики. Звичайно, досягнення в цьому відношенні стали можливими завдяки художнім відкриттям Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя та Квітки-Основ'яненка. “Стороженко, — пише П. П. Хропко, — як і його попередники, прагнув створити поетичний образ України, овіяний повір'ями, легендами, переказами, піснями. Такий підхід до змалювання життя ґрунтувався на романтичних принципах відбору матеріалу, його своєрідного, незвичного художнього узагальнення. Для українського прозаїка тут найяснішим орієнтиром була добре ним znana творчість славетних попередників” [10, 18]. При цьому інтерес до народного світосприйняття був безпосередньо пов'язаний з активізацією зацікавленості сторінками історичного минулого нації, що було характерним для романтичної естетики взагалі. Звертаючи на це увагу, Т. Бовсунівська пише: “Проекція сучасності в минулому з метою виявлення першоджерел духу неодмінно повинна була привести і привела романтиків до фольклорно-етнографічних джерел. (...) Історична тематика починає домінувати в романтичних творах. (...) Історія народу була для них історією виявлення його духу, поезія народу — єдиною його формою, яка збереглася з давніх часів...” [2, 220].

Одним з провідних засобів зближення сучасного та минулого, ствердження необхідності єдності нації було застосування О. П. Стороженком в його творах міфу, зокрема про чудесну родоначальницю. Це стосується оповідання “Закоханий чорт”, де його розповідає нащадок запорожця та колишньої відьми, який ще застав у молодості вільне запорізьке життя і сам був козаком. За таким же принципом побудовано оповідання “Матусине Благословення”, надруковане в 1862 р. В ньому заможний старий козак розповідає під двохсотлітнім дубом про незвичайне одруження свого прашура Самсона Коротая, який у ті часи “... як Богдан Хмельницький рятував батьківщину”, воював у загоні “славного по всій Україні лицаря”, прозваного за лютість та силу Вовгурем. Після одного з боїв він зустрів дівчину,

у якої загинула вся родина. Вмираючи від рани, її мати заявила козаку: "... не по своїй волі ти сюди нагодився, сам бог тебе заніс до нас порятувати сиротину оцю безпорадню" [9, 124]. І запропонувала йому одружитися з її донькою-красунею. Оскільки ж на ній тоді не було хреста, то благословила вона молодих жолудем. З нього мав вирости дуб, щоб стати втіленням роду. Звертаючись до молодих, стара попередила: "... докіль він стоятиме на землі, доки коріння його не струхне під землею, і ви, і рід ваш увесь будете щасливі, чесні, довговічні" [9, 125].

В свою чергу Маруся допомагає Самсонові. Якось, коли він зазнав, перебуваючи з десятком інших вовгурянців в розвідці, то опівночі його нібито розбудив хтось: "Бачить, що перед ним висока жінка, уся в білому, як мара стояла" [9, 126]. Вона відвела його на деяку відстань, і в цей час на його сплячих товаришів напали жовніри. Він кинувся їм на поміч і половину з них встиг врятувати від загибелі. Коли ж після закінчення визвольної війни йому вдалося з величезними труднощами розшукати свою наречену, то почув від неї: "... від бога мені насланий, матусею призначений, серцем моїм нарекований!" [9, 129]. Одруження, таким чином, має субстанціональне значення, притаманне взагалі особистості в національно-історичному епосі.

Міф про родоначальницю та її благословення розповідається не чужому. Дуб — це символ всього козацького роду, а мати, що благословила жолудем, — це сама Україна. І Самсон Коротай, і його далекий нащадок Тарас Самсонович, і давній приятель того, офіцер, якому розповідається про Матусине Благословення, і читач — всі вони мають одну Батьківщину, і доля кожного з них залежить від символічного дерева життя...

До теми спасіння душі, яке залежить від стосунків з людьми та пов'язане з волею родоначальниці, О. П. Стороженко звертається і в незакінченій повісті "Марко Проклятий", яку він називав "поемою". Звільнення запорожців з пекла виявилось подвигом недостатнім, на відміну від народної легенди про Марка Пекельного, щоб герой міг спокутувати свій гріх. Мати врятувала його в дитинстві від голодної смерті, випоюючи кров'ю пташенят, і він виріс настільки хижим, що своєю поведінкою поставив себе поза людством. Марко робить рідну сестру своєю дружиною, а коли та, розкаявшись, дорікає йому, то він відрізує голови їй та матері, бо саме мати засудила інцест. З цього

часу зв'язок між ним та людством повністю обірвався, і він приречений, як Агасфер, на вічне життя, отруєне постійними докорами нечистого сумління. Врятувати його може лише любов до людей. Провина перед своїм родом — мотив, що поєднує “Марка Проклятого” з “Страшною помстою” М. В. Гоголя. Але герой “поєми” О. П. Стороженка, на відміну від чаклуна, не стає зрадником своєї Батьківщини.

Цю провину перед людяністю містила вже ситуація народження героя, оскільки був порушений цілий ряд визначальних для колективу заповідей. Його мати стала вагітною на війні, де, як відомо, не було місця для жінки; таким чином вона порушила табу. По-друге, народився він “як звіряка” в пустелі, вдалині від людського простору, тобто там, де зберігалось місце для хаосу і перебування в ньому людини було особливо небезпечним. По-третє, вигодуваний він був кров'ю “од живої тварі”, і тим самим було порушено табу на їжу.

Підсумком всього цього з'явилось те, що, за словами самого героя, “доля” його “чортова, а не чоловіча” [8, 255]. Закономірне його відчуження від сім'ї, до якої він повертався лише взимку і то, як чужий: “За цілісіньку зиму слова од мене, було, не почують, в очі нікому не гляну і ховаюсь од людей, неначе вовчєня яке” [8, 255]. Одного разу він ледве не вбив свого батька. А далі зчинилось відчуження від всіх людей: “Не було у мене ні товариша, ні побратима, і ні до кого не лежало у мене серце, ніхто й мене не любив; всі од мене жахались, як од чорта” [8, 255]. З точки зору В. Балушка, опис формування характеру Марка дозволяє ототожнити його з ініціантами архаїчної епохи [1, 74]. Однак, на наш погляд, на першому плані все ж не перехідний обряд, якому підлягала будь-яка людина, яка ставала повноправним членом племені, але саме опоганення Марка, що вело до відчуження від колективу. І основним мотивом в цій повісті є подальше очищення душі героя.

Адже ініціація утримувала в собі підйом людини на новий, вищий рівень. На час цього перехідного обряду відбувались не тільки іспити, що символізували вмирання-воскресіння, але ініціант утаємничувався в тотемічні міфи і таким чином прилучався до сакрального знання колективу. Що ж стосується Марка, то він іде шляхом все більшого розриву з родиною, іншими людьми і, зрештою, паплюжить себе інцестом, вбивством сестри і матері. Таким чином, герой повісті вмирає для світу і, якщо вже говорити про ініціацію, то тільки стосовно

подальших подій, які повинні були привести його до встановлення зв'язку з людьми. Оскільки ж проклинає Марка його мати, ми вважаємо можливим припустити, що в основі цієї повісті О. Стороженка лежать міфологічні уявлення східних слов'ян про родоначальницю.

Для українців здавна родина була тією суспільною мікросистемою, усередені якої формувався і матеріальний, і духовний зміст життя окремої людини. Особливо важливою в українській сім'ї була роль жінки. Р. Ф. Кирчів пише: "Історичні матеріали показують, що навіть в умовах давньої патріархальної сім'ї, себто верховенства в ній батька, чоловіка, жінка виступає як першорядна особа в сім'ї. (...) Уже в давніх українських народних колядках йдеться про те, що жінка з чоловіком "радоньку радить", а коли він у далекій дорозі — керує господарством, "по двору ходить, ключами дзвонить", збирає мито, гостей приймає, ростить дітей тощо" [4, 324]. Сімейність, відданість матері були поряд з вірою, любов'ю до батьківщини, товариськістю одним з ведучих елементів козацького характеру.

Досліджуючи відображення суспільного життя українців в їх піснях, М. І. Костомаров навів як приклад рядки про материнську молитву, в якій козак бачив те, що його оберігало, вона

Зо дна моря душу виймає,
На полі помагає,
Од гріхів душу одкупляє,
До царства небесного проводжає [5, 133].

Звісно, що серед богів, яким слов'яни поклонялися до прийняття християнства, були Род та Рожаниці, предки чоловічої та жіночої статі. Причому, при народженні дитини саме до Рожаниць звертались молитви, їм ставилась їжа. Це, писав М. І. Костомаров, "погоджувалось з уявленнями про дарування долі переважно матір'ю, а не батьком, звідки і пішло вірування, що материнське благословіння, а однаково і прокляття сильніше за батьківське. Подібно до того, як мати, народжуючи дитину, мала силу дати їй долю, праматері мали таку ж саме силу над своїми нащадками, і, можливо, за ними уважали ще більше сили, ніж за живою матір'ю, так як померлі продовжували життя в такій сфері, де взагалі... визнавалась здібність допомагати тим, що живуть на землі" [5, 275].

Те, що подібні уявлення про зв'язок праматері з долею людини лежать в основі повісті О. Стороженка, підтверджується аналізом

зв'язків між окремими її частинами. Текст незавершеного твору поділений на дванадцять глав. В одних переважає опис якоїсь особи, або такої ж ситуації, інші представляють собою рух дії. Найбільш описовими виявляються третя (розповідь Марка Проклятого про себе) і шоста (оповідання про Єремію Вишневецького) глави. Ці глави можна визначити як історії Великих грішників, які порушили волю матері.

Як і батьки Марка, які “боронили святу віру і хрещений люд”, “князі Вишневецькі держали православну віру і були заступниками руського народу. Скрізь по городах і селах набудували вони монастирів і церков; за те ж і народ поважав їхній рід і під час якої незгоди йшов за своїм князем на оборону рідного краю і віри православної” [8, 270]. Намагаючись сформувати в синові любов до православної віри, мати Єремії, двоюрідна сестра київського митрополита Петра Могили, віддала його до виховання своєму духівнику. А вмираючи, “зарікала сина не піддаватись католицтву” і пригрозила прокляттям в разі порушення її волі: “Сину мій, — казала вона, благословляючи Єремію,- коли ти не покинеш нашої віри, то й Господь милосердний тебе не покине, і благословіння моє по весь твій вік буде над твоєю головою;... як же не послухаєш матері, то я тебе прокляну з того світу, а Бог і люди од тебе одступляться, і рід твій викорениться”. Не послухався-таки Єремія матері і так воно сталось, як вона йому пророчила...” [8, 271]. Таким чином, проклятими в цій повісті Стороженка виявляються два сини, які пішли проти волі матерів.

В значній мірі співвідносні в цій повісті також перша і дванадцята глави. Вони будуються на мотиві зустрічі Кобзи з новою особою. Перша — це розповідь про зустріч його з Марком Проклятим, а дванадцята — про знайомство з Вовгурем. В обох випадках і Марко, і Кривоніс чимось виявляються близькими Кобзі. Від Марка він узнає про зраду того коханій, а пізніше переживає це й сам. З Кривоносом його ріднить те, що обоє збирають навколо себе козаків для того, щоб боротись із шляхтичами. Однак є і принципова різниця. Павло, на відміну від Марка, не страчує Зіньку. В боротьбі з поляками мета його, як і тих, хто збирається навколо нього, — “позбавиться од яропужих ляхів, і заборонить святу віру, і.. життя, і.. козацькїї вольності” [8, 303]. Що ж стосується Кривоноса, для якого важливішим є помста, то він, як і Єремія Вишневецький, веде війну не тільки з чолові-

ками-воїнами, а й з жінками, дітьми; причому виявляють вони при цьому абсолютну жорстокість.

Безумовно, тут проявилась однобічність письменника-романтика, який моделював характери, виходячи із особистих завдань. Згадаємо, що про вовгурянців йде мова і в оповіданні “Матусине Благословення”. Там вони представлені як герої. В повісті ж “Марко Проклятий”, де створення характерів було побудоване на опозиції “людяність-жорстокість”, Кривонос виявляється протиставленим Павлу Кобзі, тому в ньому підкреслене дике. Хижий Вовгур порівнюється із змієм, який, як наголошує легенда, колись жив на острові (“глита ляхів, наче той змій, що колись тутечки ховався та людей їв”), вовком (“мов вовк на ягницю, кинувся він на ляха”). Це виділення в персонажі звірячого дозволяє поставити в один ряд образи Марка Проклятого, “хижого от рождення” Єремії Вишневецького і Вовгуря. Коментуючи співвідношення з вовком, В. Балушок пише: “... цей, фольклорний за походженням образ твору Стороженка, має й свої фольклорні паралелі. Згадаймо легендарного запорізького отамана Івана Сірка, який, за переказами, володів здатністю перекидатися на пса чи навіть на вовка”. Це змішування є характерним для слов'янської міфології та фольклору. І в прадавнину юнаки-ініціанти ритуально перероджувалися не лише на вовків, а й на псів, а іноді вважалися псами-вовками водночас” [1, 75]. Корені подібної віри в перетворення, безумовно, в тотемічних уявленнях, коли існувала віра в допомогу тотемічного Духа предка, охоронця племені.

Однак, у повісті О. Стороженка прояв в людині тваринного оцінюється не з язичницьких, а з християнських позицій як опоганення, оскільки означає спорідненість з демонічним. Згадаємо, що всі вороги України порівнюються з хижакками: “Нема на світі нічого лютішого між хижим звіром, як ляхи, прибравши до рук силу...”. Всі персонажі, в яких виділено хижацьке, звіряче, знаходяться в тому або іншому ступені відчуження від людей. В цьому відношенні можна співвіднести простір, в якому перебувають Вишневецький і Кривоніс. Єремія Вишневецький створює для себе і своїх гостей в своєму родовому замку, який перетворився на ціле місто, рай земний. Але для українського народу і це місто, і сад, які належать Вишневецькому, являють собою щось чужерідне, небезпечне. Ляхи, які зібрались тут, “неначе дряпіжна татарва”, грабують людей на дорогах і в селах, “при-

бгають” гарних дівчат або молодниць, які не встигли сховатися. Не випадково і дерева в “зачарованом саду” описуються як такі, що приховують небезпеку: “Одно стовпом подралось догори або гадюкою скрутилось, друге кущем розпустило свої віти, і листва, неначе шовкові китиці, повисла аж до землі...” [8, 272]. Кривоніс же оселюється в скелі на острові, тобто також віддаленому від козацького братства просторі, збирає навколо себе тільки справжніх силачів і таким чином протиставляє себе іншим. Тобто, навіть серед тих, хто взяв на себе благородне завдання визволити Україну, немає єдності. Козацтво ділиться на тих, хто воює за незалежність вітчизни, і тих, хто жадає помсти і кровопролиття.

Характерним у цьому відношенні являється й те, що Марко Проклятий, який спас козаків, котрих привели на страту, порівнюється вже не з вовком, а з ведмедем: “Широко ступав він, неначе ведмідь-бортняк продирався між заростю, ламав віти, виривав кущі з корінням і прокладав за собою стежку товариству” [8, 293]. Таким чином, небезпечно в героєві знімається, хоча відчуження від інших козаків зберігається. Як відомо, в середньовічній традиції ведмідь частіше взначає не демонічне, а “гріховну тілесну з природи людину” [6, 130]. Ця антитеза “людяне-звіряче” є одним з варіантів тієї бінарної опозиції, яка лежить в основі повісті О. Стороженка: “сім’я, православний люд — грішники, які порушили моральні заповіді колективу”. Чи є вихід з того стану відчуження, в якому з’являється той, хто порушив волю матері? Безумовно, так. Про нього повідомляє Марку Проклятому пустельник у Карпатських горах: “Одпущення гріхів і награду од Господа той тільки добуде, хто сполня його святий закон і волю не з користі і благ майбутньої життя, а на втіху і велику радість своїй душі й серцю; хто, як сказав Спаситель, возлюбить ближнього, як себе самого” [8, 259]. І ця можливість починає реалізовуватись, коли Марко рятує Павла й інших козаків, які потрапили в полон під час весілля в замку Єремії. Тепер торбина з його страшною ношею здається йому легшою. Так в повісті стверджується думка про необхідність згуртування суспільства на основі національної спорідненості. В значній мірі цю консолідуючу функцію й виконує в творах О. Стороженка втілення міфологічних уявлень про сакральну властивість материнської волі, про трагічні наслідки її порушення.

Цитована література

1. Балущок В. Архаїчні витоки образу Марка Проклятого // Слово і час. — 1996. — № 11-12. — С. 73-76.
2. Бовсунівська Т. В. Історія української естетики першої половини XIX століття. — К., 2001. — 343 с.
3. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX-поч. XX ст. — К., 1981. — 215 с.
4. Кирчів Р. Ф. Сім'я і сімейний побут // Етнографія України. — Львів, 1994. — С. 321-340.
5. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. — К., 1994. — 384 с.
6. Медведь // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. — М., 1988. — Т. 2. — С. 128-130.
7. Слюсар А. О. Фантастична повість в українській літературі другої половини XIX ст. // Розвиток жанрів в українській літературі XIX- початку XX ст. — К., 1986. — С. 67-89.
8. Стороженко Олекса. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. — К., 2001.
9. Стороженко О. Твори. — К., 1927.
10. Хропко П. П. Творчість Олекси Стороженка в контексті української прози і літературно-критичної думки // Радянське літературознавство. — 1988. — № 9. — С. 15-23.
11. Яценко М. Т. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст. — К., 1979. — 335 с.